धर्मशास्त्र

क्रं.६

विश्वेश्वरसरस्वती - यतिधर्मसमुच्चयः

३२८ स्मृ:८८

विश्वेश्वरी

धर्मशास्त्र

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai."

(1)

अनुमितग्रंथसंख्या १८२४ ॥

॥श्री॥ अथ विश्व[illegible]आरंभः॥श्री॥

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

(2)

विश्वेश्वरी ॥ ॥ॐ नमः श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥प्रणम्य विष्णुमात्मानं सच्चिदानं
दमुक्तिदं ॥ गुरुं सर्वज्ञविश्वेशं मायया धृतविग्रहं ॥१॥ विश्वेश्वरसर
॥ १॥ स्वत्या क्रियते वेदमानतः ॥ यतेः परमहंसस्य धर्माणामेषसंग्रहः ॥ २॥
तत्र सन्यासाश्रमकालनिर्णये जाबालश्रुत्या विहितः ब्रह्मचर्यं समाप्य
गृही भवेत् ॥ गृही भूत्वा वनी भवेत् ॥ वनी भूत्वा प्रव्रजेत् इत्याश्रमसमु
च्चये ॥ नदाव्यवस्थित विकल्पो यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति ॥
अव्यवस्थित विकल्पोपि गृहाद्वा वनाद्वेति ॥ आरुण्युपनिषदि च ॥ गृह ॥ राम ॥
स्थो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा लौकिकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेदिति ॥ ॥ ॥ १ ॥

(2A)

तथा कुटीचको ब्रह्मचारी कुटुंबं विसृजेद्दंडं लौकिकाग्निं विसृजेदि
ति ॥ कुटीचकबहूदकसन्यासिनोः पारमहंस्यं विहितं जाबालिश्रु
त्या ॥ त्रिदंडं कमंडलुं शिक्यं पात्रं जलपवित्रं शिखां यज्ञोपवीतं चेत्ये
तत्सर्वं भूः स्वाहेति भूमौ वा अप्सु स्वाहेति अप्सु परित्यज्यात्मानम
न्विच्छेत् इति ॥ आरुण्युपनिषदि ॥ वेदार्थं यो विद्वान्सोपनयनादूर्ध्वं
एतानि प्राग्वा त्यजेत्पितरं पुत्रमग्न्युपवीतं कर्म कलत्रं चान्यदपीति ॥
स्मृतौ च ॥ बुध्वा कर्माणि यत्कामयेत्तदारभेत् ॥ यमिच्छेत्तमावसे
दिति ॥ अंगिरा ॥ वनवासात्परिश्रांतः प्रव्रजेद्विधिपूर्वकं ॥ व्याध्यावि

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(3)

॥वि०श्व०॥ ॥५॥

द्व

ष्टोविरक्तोवाब्रह्मवित्सन्यसेद्द्विजः॥ सन्यसेब्रह्मचर्येणसन्यसेद्वागृहा
दपि॥वनाद्वासन्यसेद्विद्वानातुरोवाथदुःखितः॥आतुराणांविशेषेसि
नविधिर्नैवचक्रिया॥प्रैषमात्रंतुसन्यासःआतुराणांविधीयते॥यदा
मनसिसंजातंवैतृष्ण्यंसर्ववस्तुषु॥तदासन्यासमिछंतिपतितस्या
द्विपर्यये॥यमः॥चीर्णवेदव्रतोविद्वान्ब्राह्मणोमोक्षमश्नुते॥समः
सर्वेषुभूतेषुचरेषुस्थावरेषु॥उत्पन्नज्ञानविज्ञानोवैराग्यंपरमं
गतः॥प्रव्रजेब्रह्मचर्यात्तुयदिछेत्परमांगतिं॥जातपुत्रोगृहस्थोवा
विजितात्माजितेंद्रियः॥याज्ञवल्क्यः॥अधीतवेदोजपकृत्पुत्रवानन्न ॥२॥

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(3A)

दोग्निमान्॥आत्तत्याच्चयज्ञकृन्मोक्षेमनःकुर्यात्तुनान्यथा॥मनुः॥
काषायंपाच्चयित्वातुश्रोणीस्थानेषुच्चत्रिषु॥प्रव्रजेत्परमंस्थानंपा
रिव्राज्यमनुत्तमं॥इत्यादिसर्ववाक्यपर्यालोचनयाद्यमेवार्थोवग
म्यते॥अध्ययननियोगनि[illegible]रकालेयस्यपुरुषस्ययस्यामव
स्थायांवैराग्यंजायते॥तस्य[illegible]वसंन्यासेऽधिकारइति॥तथा
चश्रुतिस्मृती॥यदहरेवविर[illegible]दहरेवप्रव्रजेदिति॥कात्यायनः॥
ब्रह्मचर्याद्गृहाद्वापिवनाद्वासंन्यसेद्बुधः॥पुत्रेषुभार्यांनिक्षिप्यमृत
पत्नीकएववा॥व्यासः॥अग्निहोत्रंगवालंभंसंन्यासंपलपैत्रकं॥देव

॥ वि॰भ॰ ॥ राजसुतोत्पत्तिंकलौपंचविवर्जयेत् ॥ ब्रह्मचारीगृहस्थोवावानप्र
स्थोऽथवायतिः ॥ विरक्तःसर्वकामेभ्यःपरिव्राज्यंसमाश्रयेत् ॥ यावद्व
॥३॥ र्णविभागोस्तियावद्वेदःप्रवर्त्तते ॥ नात्यन्न्यासोऽग्निहोत्रंचकर्त्तव्यं
तुकलौयुगे ॥ विष्णुपुराणे ॥ यत्कृतेदशभिर्वर्षैस्त्रेतायांहायनेनतत्
द्वापरेतच्चमासेनअहोरात्रेणतत्कलौ ॥ तपसोब्रह्मचर्यस्यजपादे
श्चफलंद्विजाः ॥ प्राप्नोतिपुरुषस्तेनकलिःसाध्वितिभाषितं ॥ इति ॥
कलावल्पेनकालेनब्रह्मचर्यजपादेरधिकंफलंवदन्ब्रह्मचर्यादिप्रधान ॥राम॥
स्यपारिव्राज्यस्यकलावनुष्ठेयत्वंसूचयति ॥ मनुः ॥ ऋणानित्रीण्यपाकृ ॥३॥

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(5A)

त्यमनोमोक्षेनिवेशयेत्॥अनपाकृत्यमोक्षंतुसेवमानोव्रजत्यधः
॥अधीत्यविधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्यधर्मतः॥इष्ट्वाचशक्तितोयज्ञैः
मनोमोक्षेनियोजयेत्॥यस्यदृष्टानुश्राविकवेदविषयेषादावेववै
राग्यंनजायतेसएतत्सर्वंयथाचारंकृत्वान्यसेत्नान्यथेतिश्लो
कयोरर्थः॥अन्यथाब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदित्यादिप्रत्यक्षवेदवचनवि
रोधादप्रामाण्यप्रसंगात्॥व्रजत्यप्रेतिमोक्षादर्वाक्मुमुक्षुःसत्य
लोकादिषुवर्त्ततइत्यर्थः॥नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छ
तीतिभगवद्वचनात्॥अनाश्रमिणामपिजाबालश्रुत्यासंन्या

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(5)

॥वि॰श्व॰॥ सोविदितः॥अथपुनरव्रतीवाव्रतीवास्नातकोवोत्सन्नाग्निकोवान
ग्निकोवायदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेत्॥तथा॥यद्यातुरःस्यात्तमनसा
॥४॥ वाचावासन्यसेत्॥सौरपुराणे॥यदामनसिवैराग्यंजायतेसर्ववस्तु
षु॥तदैवसन्यसेद्विद्वानन्यथापतितोभवेत्॥बृहस्पतिः॥यस्मिन्को
माःप्रविन्नांतिविषयेभ्योपिसंहृताः॥विषयान्नपुनर्यातिसकैवल्या
श्रमेवसेत्॥यस्मिन्क्रोधःशमंयातिविफलःसम्यगुत्थितः॥आ
क्रान्तोग्निर्यथाक्षिप्तःसकैवल्याश्रमेवसेत्॥अंगिरा॥उत्पन्नेसंक ॥राम॥
टेघोरेचौरव्याघ्रादिगोचरे॥भयभीतस्यसन्यासमंगिरामुनिरब्रवी ॥४॥

(5A)

त्॥ विरक्तः सन्यसेद्विद्वान निष्ठापि द्विजोत्तमः॥ प्रकर्त्तुमप्यशक्तोपि जु
ह्वोतियजतिक्रियाः॥ अंधः पंगुर्दरिद्रो वा विरक्तः सन्यसेद्द्विजः॥ सर्वेषा
मेव वैराग्यं सन्यासे तु विधीयते॥ पतत्येवाविरक्तोयः सन्यासं कर्त्तुमिच्छ
ति॥ पुनर्दारक्रियाभावान्मृतभार्यः परिव्रजेत्॥ पाराशरः॥ पारिव्रा
ज्यं तु वैराग्यात्कर्त्तव्यं विधुरादिभिः॥ विधिनातच्चकुर्वीत सन्यासमिद्ध बु
द्धिमान्॥ बृहस्पतिः॥ संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया॥ प्रव्रजंत्य
कृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः॥ अत्रिः॥ न लभवन्मुच्यते दुःखाज्जन्ममृ
त्योश्च बंधनात्॥ यावन्न धारयेद्विप्रो वैष्णवं लिंगमादरात्॥ विष्णुः॥ मुख

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(6)

॥वि·श्व·॥ जानामयंधर्मोवैह्यवंलिंगधारणं॥बाहुजानोरूजातानांनायंधर्मो
विधीयत्ते॥व्यासः॥परमात्मनियोरक्तोविरक्तोपरमात्मनि॥सर्वैष
॥५॥ णाविनिर्मुक्तःसभैक्षंभोक्तुमर्हति॥यस्मिन्क्षांतिःशमःशौचंसत्यंसं
तोषआर्जवं॥अकिंचनसदं[illegible]वल्याश्रमेवसेत्॥यद्दानकुरूते
भावंसर्वभूतेषुपापकं॥कर्मणा मनसावाचातदाभवतिभैक्षभुक्॥
पूजितोवंदितश्चैववसुप्रसन्नो[illegible]णा॥तथान्वेत्ताऽव्यमानस्तुतदाभ
भौ वतिक्षभुक्॥क्रतुः॥अहमेकाक्षरंब्रह्मवासुदेवाख्यमव्ययं॥इतिभावो ॥राम॥
भवे यस्यतदाभवतिभैक्षभुक्॥संवर्त्तः॥भावितैःकरणैश्चायंबहुसंसारयोनि ॥५॥

(6A)

षु॥आसाद्य यतिश्शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे॥सुमंतुः॥आपत्का
ले तु संन्यासः कर्त्तव्य इति निश्चयते॥जरयाभिपरीतेन शत्रुभिर्व्याधि
तेन च॥आतुराणां च संन्यासे न विधिर्नैव च क्रिया॥प्रैषमात्रं समुच्चा र्य
संन्यासं तत्र कारयेत्॥संन्यस्तोऽहमिति ब्रूयात्सवनेषु त्रिषु क्रमात्॥
त्रीन्वारांस्तु त्रिलोकात्मा शुभ्रस्तु भावविशुद्धये॥यत्किंचिद्बंधकं कर्म कृत ध
मज्ञानतो मया॥प्रमादालस्यदोषाद्यत्तत्सर्वं संत्यजाम्यहं॥एवं संन्य
स्य भूतेभ्यो दद्यादभयदक्षिणां॥पद्भ्यां कराभ्यां विहरन्नाहं वाक्कायमा
नसैः॥करिष्ये प्राणिनां हिंसां प्राणिनः संतु निर्भयाः॥इत्यातुरा

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(7)

॥वि·श्व·॥ णांसन्याससंकल्पसावित्रीप्रवेशापाणिहोमप्रेषोच्चारणाभयदाना
निदिनानि॥गीतासु॥आरुरुक्षोर्मुनेर्योगंकर्मकारणमुच्यते॥योग
॥दी॥स्यत गारूढस्यैवतस्यशमःकारणमुच्यते॥व्यासः॥प्रवृत्तिलक्षणोयोगोज्ञानं
सन्यासलक्षणं॥तस्माज्ज्ञानंपुरस्कृत्यसन्यसेदिहबुद्धिमान्॥मनुः॥
दत्वालक्षणकंधर्ममनुतिष्ठन्समाहितः॥वेदांतंविधिवच्छ्रुत्वासन्यसे
दनृणोद्विजः॥जाबालः॥सन्यासंनिश्चयंकृत्वापुनर्नचकरोतियः॥
सकुर्यात्कृच्छ्रमश्रांतंषण्मासान्तदनंतरं॥सन्यासंपातयेद्यस्तुपतितं ॥राम॥
न्यासयेत्तुयः॥सन्यासविघ्नकर्त्तात्रीनेतान्पतितान्विदुः॥दक्षः॥त ॥६॥

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(7A)

स्मात्यक्तकषायेनकर्त्तव्यंदंडधारणं॥इतरस्तुनशक्नोतिविषयैर
भिभूयते॥अथानधिकारी॥आरूढपतितापत्यंकुनखीश्यावदंत
कः॥क्षयीक्षतांगविकलोनहिसंन्यासमर्हति॥संप्रत्यवसितानांच
महापातकिनांतथा॥व्रात्यानामभिशस्तानांसंन्यासंनैवकारयेत्
॥व्रतयज्ञतपोदानहोमस्वाध्यायवर्जितं॥सत्यशौचाश्रमभ्रष्टंस न्यारा
ईता न्नैवकारयेत्॥बृहस्पतिः॥अतीतान्नस्मरेद्भोगान्तथाचानागतान
पि॥प्राप्तांश्चनाभिनंदेद्यःसकैवल्याश्रमेवसेत्॥श्रद्धाध्यानंतपः
शौचंयस्यचित्तेचतुष्टयं॥रमणंचाद्वितीयस्यसकैवल्याश्रमेवसेत्॥

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(४)

॥वि॰श्व॰॥ अंतस्यानींद्रियाण्यंतर्बहिष्ठान्विषयान्बहिः ॥ नाक्रोतियः सदाक
र्तुंसकैवल्याश्रमेवसेत् ॥ व्यासः ॥ यान्यतीतानिजन्मानितेषुनूनंकृतं
॥७॥ भवेत् ॥ सत्कृतंपुरूषेणेदृग्नान्यथाब्रह्मणिस्थितिः ॥ तमासाद्यनुमु
क्तस्यदृष्टार्थस्यविपश्चितः ॥ त्रिष्वाश्रमेषुकोन्वर्थोभवेत्परमभीप्स
तः ॥ दूत्यादिनानिविदुषोब्रह्मगार्हस्थ्यतस्यपारिव्राज्यंदर्शितं ॥ बहूदप
रिन्निष्टे ॥ यथोक्तचारिणंभिक्षुंसुगुरुमेकंपरिग्रहेत् ॥ यतिलिंगैरनुज्ञातो
मोक्षाश्रममुपाश्रयेदिति ॥ ॥ अथसंन्यासविधिः ॥ ॥ तत्रबौद्धाय ॥राम॥
नः ॥ अनाश्रमीनतुरःकृच्छ्रानात्मशुद्ध्यर्थंविदध्यादाश्रमीकृच्छ्रंतमेमेक ॥७॥

(8A)

मिति॥कृच्छ्रानिति प्राजापत्यकृच्छ्रान्॥ तथा च बद्धपरिशिष्टे॥ मुमुक्षुरा
त्मशुद्ध्यै एकं वत्सकृच्छ्रं कृत्वा नाश्रमी चतुरः प्राजापत्यानिति॥ अनेन
कृच्छ्राचरणेनात्मशुद्धिद्वारा संन्यासयोग्यता भवति॥ तथा च स्मृत्यर्थ
सारे॥ कृच्छ्रांस्तु चतुरः कृत्वा पावनार्थमनाश्रमी॥ आश्रमी चेत्तु सकृच्छ्रं
तेनासौ योग्यतां व्रजेदिति॥ प्राजापत्यलक्षणं मनुनोक्तं॥ त्र्यहं प्रातः
त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितं॥ त्र्यहं परं तु नाश्नीयात्प्राजापत्योऽयमु
च्यते॥ याज्ञवल्क्यः॥ एकभुक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च॥ उपवासे
न चैवायं पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः॥ यथाकथंचित्त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमु

(१)

॥वि॰श्रा॥ च्यते ॥ वसिष्ठः ॥ अहं प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितं ॥ अहः पराकं तत्रैव
मेवं चतुरहौ परौ इति ॥ पराक उपवासः ॥ एकभक्तं नक्तमयाचितं उपवा
॥८॥ स इति त्रिरावृत्या द्वादशदिनसाध्यः प्राजापत्यः ॥ अत्र च ग्राससंख्यानि
यमः पराशरेण दर्शितः ॥ सायं [illegible] ग्रासाः प्रातः पंचदश स्मृताः ॥
चतुर्विंशतिरयाच्याः परं निर[illegible]मिति ॥ आपस्तंबेन त्वन्यथोक्तं
सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः ष[illegible]तिः स्मृताः ॥ चतुर्विंशतिरयाच्याः
परं निरशनात्त्रयः ॥ कुक्कुटांडप्रमाणस्तु यथा वास्य विशेन्मुखमिति ॥राम॥
॥ अनयोश्च कल्पयोः शक्त्यपेक्षो विकल्पः ॥ तप्तकृच्छ्रमाह ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ ॥९॥

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(9A)

तत्क्षीरघृतांबूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत्॥ एकरात्रोपवासश्चतप्तकृच्छ्र
उदाहृतः॥ मनुनातुद्वादशरात्रनिरुद्याभिहितः॥ तप्तकृच्छ्रंचरन्विप्रोज
लक्षीरघृतानिलान्॥ प्रतित्र्यहंपिबेदुष्णांसकृत्स्नायंसमाहितइति॥ क्षी
रादिपरिमाणंपाराशरेणोक्तं [illegible]॥ अपांपिबेत्तुत्रिपलंद्विपलंतुपयः
पिबेत्॥ पलमेकंपिबेत्सर्पिस्त्रिरात्रंचोष्णमारुतमिति॥ त्रिरात्रंचोष्णमा
रुतइतित्रिरात्रस्यपूरणमुष्णो [illegible] पिबेदित्यर्थः॥ कृच्छ्राद्यनुष्ठानेसाधा
रणेतिकर्त्तव्यतामनुनोक्ता॥ महाव्याहृतिभिर्होमः॥ कर्त्तव्यःस्वयमन्वहं॥
अहिंसासत्यमक्रोधमार्जवंचसमाचरेत्॥ त्रिरह्नस्त्रिनिशायांतुसवासा

(१०)

॥वि·श्व·॥ जलमाविशेत्॥स्त्रीशूद्रपतिताश्चैवनाभिभाषेतकर्हिचित्॥स्नाना
न्नालाप्ययांविहरन्नक्रोधश्चन्नापीतवा॥ब्रह्मचारीव्रतीचस्यात्गुरुदेव
॥१॥ द्विजार्चकः॥सावित्रींचजपेन्नित्यंपवित्राणिचशक्तितः॥सर्वेष्वेवव्रते
ष्वेवंप्रायश्चित्तार्थमादृत इति॥प्राजापत्यक्रियाशक्तौधेनुंदद्याद्द्विजो
त्तमः॥धेनोरभावेदातव्यंमूल्यंतुल्यंनसंशयः इति॥संपूर्णदानाशक्ता
नि वप्यनुकल्पमाहुः॥गवामभावेनिष्कंस्यात्तदर्धंपादमेववेति॥प्रत्याम्ना
यांतरमप्याह॥पराशरः॥कृच्छ्रेयुतंचगायत्र्याउपवासस्तथैवच॥धेनु ॥राम॥
प्रदानंविप्रस्यसममेतच्चतुष्टयमिति॥तथाचषड्त्रिंशन्मते॥कृच्छ्रेयुतं ॥१॥

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(10A)

वगायत्र्याद्वादशाब्राह्मभोजनं ॥ तिलहोमसहस्रं च सममेतच्चतुष्टयं ॥
धेनुनिष्कं तदर्द्धं वा प्राणायामशतद्वयं ॥ तिलहोमसहस्रं च वेदाध्ययनमे
व च ॥ विप्राद्वादशवा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च ॥ इति ॥ तप्तकृच्छ्रं तु प्राजाप
त्यद्वयप्रत्याम्नायः कल्प्य ॥ मुख्यकल्पे समर्थेन चानुकल्पो न स्वीकर्त्तव्यः
॥ तथा च मनुः ॥ प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ॥ न सांपरायिकं
तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलमिति ॥ कात्यायनः ॥ कुर्यात्कृच्छ्राणि चत्वारि सन्या
से पुरनाश्रमी ॥ अनाश्रमी कृच्छ्रमेकं तु कृत्वा सन्यासमर्हति ॥ उक्तं पुरश्च
रणमादौ कृत्वा शुद्धेन कायेन अष्टौ श्राद्धानि निर्वपेदिति ॥ अत्रिः ॥ देवमा

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)
दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८
Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com